

МАТЕРІАЛИ ЩОДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЙ КЛІНІЧНОГО ВИКЛАДАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ МЕДИЦИНИ В УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА (частина 2)*

М.І. Дзедман

Науково-виробничий центр
ТОВ «ЕРБІС»
ПП «Лабораторія ЕРБІС»,
м. Київ

Резюме

У статті подані матеріали щодо організації в Університеті св. Володимира клінічного викладання внутрішньої медицини та заснування Київської школи терапевтів. Акцентовано увагу на науково-педагогічній та організаційній діяльності родоначальника Київської школи внутрішньої медицини професора-терапевта Ф.С. Цицуріна та професора-терапевта С.П. Алфер'єва.

Ключові слова

Університет св. Володимира, традиції, клінічна медицина, клінічне викладання, родоначальник Київської школи внутрішньої медицини професор-терапевт Ф.С. Цицурін, професор-терапевт С.П. Алфер'єв.

Згідно з усіма наявними біографічними даними, перший київський професор-терапевт Ф.С. Цицурін народився 12 червня 1814 року в історичному регіоні Слобожанська Україна. За однією із версій він уродженець повітового містечка Бірючі [1-4], а за іншою — Богучар [5, С. 68]. Та найімовірніше, що Федір Степанович народився в Бірючі, а провів дитинство і здобув початкову освіту в повітовому училищі в Богучарах [6]. Обидва ці козацькі містечка були засновані українськими переселенцями в часи Великої Руїни [7]. У 1802 році Бірючі та Богучари разом зі своїми повітами були передані із Слобідсько-Української губернії до Воронежської [5, С. 63]. У часи УНР вони перебували в складі її адміністративно-територіальної одиниці з красномовною та милозвучною назвою Подоння [8]. Сьогодні ці знані осередки козацької звитяги є адміністративними центрами муніципальних районів Белгородської (Бірючі) та Воронежської (Богучари) областей у Російській Федерації.

Здобувши початкову освіту в повітовому училищі в Богучарах, Федір Цицурін успішно продовжує навчання вже в Харкові: гімназію він закінчив із срібною медаллю, а медичний факультет Харківського університету — з відзнакою. Здобувши в 1835 році звання лікаря першого класу, Федір Степанович три з половиною роки займається практичною лікарською діяльністю в Харківській губернії.

У 1839 році він разом із побратимом по навчанню на медичному факультеті Крамаренком Іваном Климентійовичем продовжує освітній процес у Професорському інституті Дерптського університету. А вже 1841 року

* Продовження. Початок див. «ПЛ» № 2 за 2016 рік

© М.І. Дзедман

Українки з Бірюцького повіту наприкінці XIX сторіччя

Харків. Загальний вигляд з Холодної гори

Ф.С. Цицурін здобуває ступінь доктора медицини за успішно виконану роботу з терапевтичної патології «Nonnulla de typho abdominali (fièvre typhoïde Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem» — «Матеріали щодо причин та способів лікування тифозної лихоманки». Призначення на викладацьку роботу в Імператорський Університет святого Володимира на запланованому до відкриття медичному факультеті побратими-слобожанці отримують одночасно — 29 липня 1841 року [9]. Оскільки викладання клінічних дисциплін здійснювалось на старших курсах, то двоє друзів мали чудову нагоду пройти стажування в найкращих європейських клініках за програмою підготовки університетських викладачів.

Безпосередньою метою відрядження молодого доктора медицини Ф.С. Цицурина за кордон було вдосконалення в терапії, патологічній анатомії та семіотиці в кращих університетських клініках Німеччини, Австрійської імперії та Франції. Федір Степанович відносився до цього стажування творчо й дуже відповідально. Він зумів, крім запланованих країн, пройти стажування ще й у Швейцарії та Італії. Досвід свого стажування він ретельним чином описує у звітах. Про рівень цих звітів, важливість та інформативність поданих у них даних свідчить сам факт їх опублікування в журналі Міністерства народної освіти та Російській медичній газеті [10-13]. На молодого доктора медицини Цицурина Ф.С. звертають увагу в управлінському апараті Міністерства народної освіти. Тож на його звітній лекції в Петербурзі (квітень 1844 року), що відбувалась «въ присутствіи особаго для того назначеннаго комитета, многихъ извѣстныхъ врачей столицы», був присутній і міністр народної освіти С.С. Уваров [2].

Про рівень підготовки лектора та виголошеної ним лекції свідчить те, що міністр народної освіти «принимая въ уваженіе засвидѣтельствованіе вышеозначеннаго комитета объ обнаруженньихъ Цыцуринымъ на лекціяхъ обширныхъ познаніяхъ и самостоятельномъ взглядѣ на излагаемые имъ предметы, опредѣлил его въ университетъ св. Владиміра прямо ординарнымъ профессоромъ по кафедрѣ терапевтической клиники съ семіотикою и поручилъ ему временное преподаваніе частной терапіи въ полномъ объемѣ впредь до назначенія особаго на эту кафедру профессора (Предлож. мин. народ. просв. отъ 3 апреля 1844 г.)» [2].

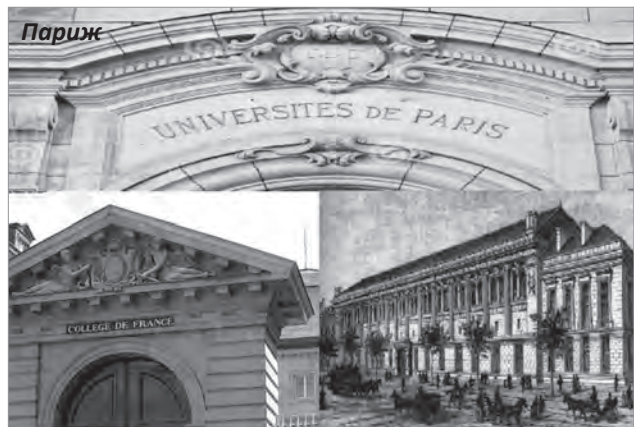
Приїхавши до Києва, Федір Степанович з ентузіазмом береться за організацію клінічного викладання внутрішньої медицини на щойно заснованому ме-

Берлін

Відень

Париж

Панорама європейських університетів середини XIX сторіччя

Міністерство народної освіти, Петербург

дичному факультеті. Із початку становлення Київської школи внутрішньої медицини інтерніст Ф.С. Цицурін наполегливо впроваджує в її діяльність наукове дослідне пізнання. Йому вдається вже в 1844-1845 навчаль-

ному році успішно розпочати на медичному факультеті Університету св. Володимира повноцінне викладання курсу внутрішніх захворювань. Усе клінічне викладання внутрішньої патології засновується та перші три роки в повному обсязі здійснюється ним особисто. Тож ординарному професору Ф.С. Цицуріну доводиться одночасно здійснювати начитування лекцій із приватної терапії, сіміотики та клініки внутрішніх захворювань. Родоначалник Київської школи внутрішньої терапії опирається на власний і набутий в Європі досвід. При підготовці навчальних планів і лекцій із загальної терапії та сіміотики він плідно використовує наукові праці європейських клініцистів Ж.Н. Корвізара, Р.Т.Г. Лаеннека, Г. Андраля, Й. Шкоди, Раціборського, Мозера та Зібберта [2, 14]. А одночасно, незмінно здійснюючи до 1847 року «тимчасове» викладання приватної патології й терапії, Федір Степанович користується роботами Г. Андраля та Баумгертнера [15]. Його лекції користувалися великою популярністю в студентів та лікарів. Цікавим є те, що за своєї широкої популярності лектора він наполегливо відстоював доцільність надання матеріальної допомоги студентам, які відвідують лекції та успішно навчаються.

Засновуючи клінічне викладання внутрішньої медицини на новоствореному факультеті, професору-терапевту Ф.С. Цицуріну доводиться особливо багато займатись організаційною роботою. Її обсяг, інтенсивність і результативність вражають [16]. У 1844 році він засновує й очолює кафедру терапевтичної клініки із сіміотикою. Це була перша клінічна кафедра внутрішньої медицини в Університеті. 1 листопада 1844 року професор Ф.С. Цицурін урочисто відкриває першу університетську терапевтичну клініку і стає її директором [2, 9]. Вона мала всього 16 ліжок і була розташована в північній частині новозбудованого головного («Червоного») корпусу Університету св. Володимира. Окрім терапевтичної, в складі університетської клініки також були хірургічна (16 ліжок) та акушерська (8). Усі вони залишатимуться в головній університетській будівлі аж до зведення для них у 1885 році окремих приміщень (нині це корпуси Київської міської клінічної лікарні № 18 на бульварі Шевченка, 17).

Відмітимо й те, що відкриття перших університетських клінік започаткувало **одну з перших традицій Київської клінічної школи з милозвучною назвою**

Вхід до північної частини головного корпусу Університету св. Володимира, де розташовувалась університетська клініка

«Клінічне свято» [17, С. 98]. Воно не було офіційно визнаним. Та, незважаючи на це, щороку, регулярно, без жодного офіціозу, але із завзятістю та ентузіазмом, викладачі та студенти медичного факультету 1 листопада збирались у головній будівлі університету та безпосередньо клініках. У цей день київська медична спільнота в невимушеній та дружній атмосфері обговорювала свої наболілі проблеми. Стараннями деканів, завідувачів клінічних кафедр та клінік в ординаторських організовувалось чаювання. Ця одна з перших традицій Київської клінічної школи проіснувала майже півстоліття, а коли клініки з головної університетської будівлі перебазувались у новозбудовані корпуси, вона втратила свою актуальність. На превеликий жаль, **традиція «Клінічного свята» не знайшла свого подальшого продовження й сьогодні є втраченою.**

Уся логіка діяльності ординарного професора Університету св. Володимира Ф.С. Цицуріна на посадах завідувача кафедр¹ терапевтичної клініки із сіміотикою та приватної патології та терапії [1, 2], директора університетської терапевтичної клініки та декана медичного факультету цілком була підпорядкована налагодженню належного рівня клінічного викладання. Наявні дані [2, С. 731; 16] свідчать, що ним воно запроваджувалось на прогресивних засадах і мало модерний характер. Маючи творчу наснагу та вже чималий досвід наукової й практичної діяльності, **Федір Степанович успішно розробляє на основі інтеграції передових ідей тогочасної медичної науки та настійних вимог лікувальної справи струнку концепцію організації всієї медичної освіти на засадах клінічного викладання.** Її засадничі основи родоначалник Київської школи внутрішньої медицини блискуче викладає в 1845 році у своїй лекції «Вступ до курсу приватної терапії, сіміотики та клініки внутрішніх хвороб» [18, 19]. У подальшому, вже із позиції історичної ретроспективи, ця лекція буде визнана як «документ вражаючої сили, маніфест медицини, що вступила в природничо-наукову епоху своєї історії» [20, 21]. Бачимо, як останнім часом цитування першого київського професора-терапевта стає особливо популярним [16, 20, 21, 26-30].

¹ Саме кафедр, бо хоча здебільшого основоположником кафедри приватної патології та терапії зовсім необґрунтовано прийнято чомусь вважати професора С.П. Алфер'єва [22-25], заснування та здійснення протягом перших трьох років на ній викладацького процесу (щоправда, на основі сумісництва) було проведено саме професором Ф.С. Цицуріном. Професор С.П. Алфер'єв очолює кафедру приватної патології та терапії тільки наприкінці 1846 року, а в 1849-му трансформував її в кафедру приватної патології й терапії зі шпитальною клінікою [26]. На підтвердження цього беззаперечного факту просто наводимо витяг із розділу «Распределение профессором и преподавателям по предметам их преподавания въ университетъ св. Владимира» із «Биографического словаря профессором и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884)». (Сост. под ред. В.С. Иконникова. — К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1884. — 860 с.):

Х. Часная памолоія и терапия: Ф. С. Цицуринъ* (1844—1846, 1850—51), С. П. Алферъевъ (1846—1857, съ госпитальн. клинкою съ 1849—), Ф. Ф. Мерингъ (1857—1864 съ госпит. клинкою, съ 1864 теорет. лекції), Ю. И. Маонитъ* (1865—1866 съ госп. клинкою), В. Т. Цюровскій (1866—1877 съ госп. клин.), доц. Л. К. Горецкій* (1876—77), Г. К. Тритшель (1877—1879 приватъ-доц. съ завѣд. госп. клин., 1879—проф.).

Доцентъ Л. К. Горецкій (1858—1879); приватъ-доценты: Л. А. Маровскій (1864—1866), И. В. Чешингъ (1867—1869), В. В. Лукомскій (1872—1878), Н. Н. Жузь (1882—).

^{*)} Временные преподаватели обозначены (*).

Ідеї та засади сформовані першим київським професором-терапевтом Ф.С. Цицуріним концепції організації медичного освітнього процесу були прогресивними і, більше того, для того часу — сміливими. Вони аргументовано визначали медицину як природничу науку, що постола та розвивається на основі суто дослідного пізнання. Родоначальник Київської школи терапевтів у середині XIX сторіччя харизматично проголосив: «...Настає нова епоха для Медицини, яка обіцяє принести з часом корисні плоди нашій Науці...» Наукову методологію та дослідне пізнання молодий доктор медицини однозначно визначає безпосередніми інструментами лікарської справи: «Із того часу, як Патологічна Анатомія показала нам, що будь-яке, чи майже будь-яке, явище хвороби має свій речовий субстрат, Діагностика отримала зовсім інше, нове життя. Ми навчилися відрізнати явища як прояв хвороби від інших явищ, які не мають з нею жодного зв'язку; ми навчилися на основі Патологічної Фізіології надавати цим явищам надзвичайного значення, пояснювати їх сутність і переводити їх в „ознаки хвороби“». А після такої аргументації чітко констатація: «Таким чином, виникла раціональна, заснована на Фізіологічних законах Семіотика» є цілком переконливою. Основні положення запропонованої першим київським професором-терапевтом концепції належної організації медичної освіти залишаються актуальними і в сьогодення.

Будучи глибоко переконаним прихильником науково-дослідного пізнання, Федір Степанович влучно визначає крайню необхідність універсального застосування в лікарській практиці «всіх знань, які входять до складу медичної освіти». Його резони є зрозумілими

та логічними. Він справедливо вказує, що «наскільки справедливою є думка про те, що першим і головним обов'язком Лікаря є лікування хворих, настільки ж хибним є виведений звідти висновок, за яким Клініка є тільки практичним застосуванням теоретичних знань, набутих у Терапії». Він стверджує та наголошує: «Клініка є застосуванням усіх знань, які входять до складу медичної освіти. Анатомія та Фізіологія, Загальна Патологія та Семіотика, Терапія, Фармакологія й Фармація — усе тут знаходить своє місце». При цьому родоначальник Київської школи внутрішньої медицини ще й обґрунтовано відзначає, що майбутньому фахівцю з лікувальної справи подання «всіх знань» повинно здійснюватись адаптовано до потреб його майбутньої професійної діяльності. «Топографічна Анатомія в такому вигляді, як її викладають сьогодні, здебільшого з досить штучними розподілами на ділянки (regiones), з такими описами меж кожного органа, які не можуть бути для нас настановами при дослідженні живої людини, — така топографічна Анатомія недостатня для Клініциста», — зауважує він. На завершення перший київський терапевт безапеляційно резюмує: «Усе те, що Діагностика, Патологія та ретельне спостереження за перебігом хвороби відкривають нам правильного й позитивного, має бути взятим до уваги». Основне завдання, на виконання якого спрямоване все клінічне викладання в розробленій професором Ф.С. Цицуріним концепції організації медичної освіти, визначається безпосередньо з позиції гуманізму: «Лікування хворих — головна й кінцева мета занять Лікаря». Таке безапеляційне визначення основного завдання лікарської діяльності з позицій гуманізму було разюче відмінним від сповідуваного на той час багатьма клініцистами нігілістичного підходу. Надалі **традиція організації медичної освіти на засадах клінічної медицини, що незмінно керується постулатами гуманізму, стане визначальною в діяльності Київської школи внутрішньої медицини.**

Чітко визначивши основну мету та завдання клінічної медицини, Федір Степанович як людина конкретної дії влучно конкретизує й безпосередні задачі, що стоять перед наставником. «Перший обов'язок клінічного Викладача — показати своїм слухачам, як потрібно досліджувати хворих, як збирати явища для складання правильних уявлень щодо хвороби», — однозначно визначає він. Родоначальник Київської школи внутрішньої медицини також наголошує: «...Недостатньо визначити природу хвороби, потрібно вміти спостерігати її» та підкреслює, що за цього «...більше, ніж деінде, ... потрібно обособлювати (індивідуалізувати) стан хворого» та враховувати «...важливу відмінність тих явищ, які відбуваються внаслідок здійсненого лікування...» Знову ж — яка разюча відмінність від сповідуваного на той час (та скажемо відверто, й в сьогоденній дійсності тотальної стандартизації) багатьма клініцистами нігілістичного підходу! І тільки після чітко визначеного на засадах гуманізму основного завдання клінічного викладання перший київський професор-терапевт викладає методологічні аспекти підготовки фахівця з лікарської справи та формування в нього клінічного мислення.

Говорячи безпосередньо про організацію процесу клінічного викладання, інтерніст Цицурін Ф.С. справедливо відмічає: «Уміння користуватися своїми знаннями, яке ми будемо називати технічною части-

ною Лікарської Науки, набувається тільки практично й до того ж тільки в Клініці», бо «аускультацию, отже, як і більшу частину фізичної Діагностики, неможливо вивчати з книг». Незмінний алгоритм належного застосування в лікарській практиці так званої «технічної частини» медичних знань та побудову на їх основі клінічного мислення він викладає просто, чітко та зрозуміло: «Починаючи з перших елементів хвороби, з її ознак (Симптоматологія), піднімаючись поступово до їх сучасного значення та об'єднуючи їх у відомі групи (Семіотика), пояснюючи їх залежність і зв'язок з органічним субстратом (Патологічна Анатомія) і всі сприятливі тому внутрішні й зовнішні впливи (Патогенез), збираючи нарешті з них щось ціле (Діагностика), ми йдемо одним і тим же шляхом — шляхом анатомо-фізіологічним: тому, що хвороба та здоров'я, по суті, є тільки різними сторонами одного й того ж життя, яке перебігає за одними й тими ж законами». Федір Степанович дуже переконливо говорить про потребу постійного вивчення клінічної динаміки: «І коли нарешті на основі семіотичних знань і точних досліджень ми дійшли до розпізнавання хвороби — на цьому не закінчуються ще всі обов'язки Лікаря. Тільки постійне та ретельне спостереження може ознайомити нас із ходом хвороби, з різними змінами, яких вона набуває у своєму перебігу, зважаючи на особливості хворого, вік, стать, конституцію тощо». Інтерніст Ф.С. Цицурін, дивлячись далеко в майбутнє клінічної медицини, окремо зупиняється на важливості застосування та необхідності вдосконалення лабораторно-інструментальних методів діагностики: «У всі часи Лікарі вважали необхідним точне дослідження головних явищ у хворому організмі, якими є: зміни температури тіла, дихання, мови, пульсу тощо. Наразі способи наших обстежень суттєво збагатились завдяки винайденню деяких пристроїв, які значно розширюють можливості наших органів чуття. Таким чином, ми не задовольняємось простим оглядом, а закликаємо на допомогу в потрібних випадках дзеркало, збільшувальне скло, мікроскоп. ...Під час дослідження виділень (excreta) ми не обмежуємось лише їх фізичними якостями, а вдаємося до засобів Хімії тощо. Тільки за належного знання всіх цих способів дослідження, тільки за правильного їх застосування й може бути виконана найголовніша частина Діагностики». При цьому перший київський професор-терапевт, очевидно, передбачаючи можливість тотального домінування лабораторно-інструментальної діагностики в клінічній практиці в майбутньому, застерігає: «...Не в перевагах того чи іншого методу знаходяться всі таємниці лікарської Діагностики, а в умінні користуватися ними в кожному конкретному випадку». І на закінчення послідовний та відданий науково-дослідному пізнанню Федір Степанович переконливо констатує надважливе значення для лікувальної справи та клінічного навчання автопсії: «Закінчується хвороба смертю, Патологічна Анатомія відкриває нам нове джерело, частково для перевірки нашої думки про хворобу й призначений план лікування, частково для пояснення, можливо, не розпізаного за життя, незважаючи на найретельніше дослідження. Лікарські помилки в цьому разі можуть принести нам велику користь, якщо тільки ми не соромимося зізнатися в них і перетворити їх на предмет нового навчання...» Так у середині XIX сторіччя в межах

запропонованої родоначальником Київської школи терапевтів концепції організації медичної освіти було пророчо визначено місце конкретних інструментів лікарського пізнання та сформований стрункий алгоритм клінічного мислення. Зрештою, цим було закладене й належне підґрунтя для градації етапів діагностичного процесу (попередній — розгорнутий — кінцевий клінічний — патологоанатомічний діагнози). Тож із позицій історичної ретроспективи зазначимо, що **фундамент успішності Київської школи внутрішньої медицини першочергово був закладений заснуванням першим київським професором-терапевтом Федором Степановичем Цицуріном плідної традиції засвоєння навичок ретельної аналітики всієї сукупності клініко-анамнестичних даних та результатів лабораторно-інструментального дослідження безпосередньо під час клінічного викладання. Реалізація цієї прогресивної традиції в освітньому процесі на медичному факультеті Університету св. Володимира дало його вихованцям ефективний інструмент синтетичного застосування в науковій та практичній лікарській діяльності «всіх знань, які входять до складу медичної освіти».**

При цьому відмітимо й таке. Звичайно, можливості технічних засобів навчального процесу у XXI сторіччі фантастично відрізняються від XIX. Зрозуміло, що при вивченні анатомії та гістології необхідно якомога ширше застосовувати тривимірну (3D) графіку, що не тільки спростить і підвищить результативність засвоєння неймовірно великих обсягів матеріалу, а й підготує до належного сприйняття даних комп'ютерної та магнітно-резонансної томографії. Давно вже назріла потреба створення уніфікованої картотеки та широкого застосування цифрових записів шумів функціонування внутрішніх органів не тільки для засвоєння, а й для контролю навичок з аускультатії. При цьому бажано б і сам процес засвоєння клінічних навичок здійснювати з урахуванням закономірностей фізіології людської пам'яті. Усталені тематичні збірки електрокардіограм, рентгенограм, гемо- та гістограм тощо в цифровому вигляді здатні значно підвищити ефективність навчального процесу. Усе це не тільки розширить можливості та комфортність набуття якісних знань і навичок, але й забезпечить належну об'єктивність контролю й визначення засвоєного рівня знань. Зрозуміло й те, що фантастичне розширення можливостей поширення інформації в епоху IT-технологій значно підвищує роль самоосвіти. Тож у сьогодення серед завдань «Клінічного Викладача» саме передача слухачам навичок уміння належним чином користуватися сучасними технологіями вже стала нагальною. Але все це тільки інструменти для досягнення основної мети «клінічного викладання». У кінцевому результаті тільки «Клінічний Викладач» може сформувати клінічне мислення й передати досвід належного застосування в лікарській практиці набутих (навіть за допомогою найновітніших технологій) навичок. Запропонований родоначальником Київської школи внутрішньої медицини алгоритм клінічного мислення залишається засадничим і в сьогодення. Лекція першого київського професора-терапевта Федора Степановича Цицуріна 1845 року «Вступ до курсу приватної терапії, семіотики та клініки внутрішніх захворювань» є унікальним документом. У своєму

«маніфесті медицини» неминучої значущості перший київський професор-терапевт чітко виклав модерне та системне бачення стану й розвитку тогочасної медицини з акцентуванням особливої уваги саме на «клінічно-му викладанні».

Науково-педагогічній, клінічній та організаційній діяльності Федора Степановича був властивий дух невечернього новаторства з розважливим ставленням до вже наявного досвіду. Його погляд був спрямований далеко за обрії майбутнього. Родоначальник Київської школи терапевтів, випереджуючи на сторіччя стан медичної думки, виразно говорить про необхідність застосування в дослідному пізнанні фахівця з лікарської справи методології доказової медицини. У 1845 році він констатує таке: «...Сумно чути, як дехто вважає теорію чимось далеким від Медицини і водночас посилається на свій досвід, на півдесятка бідних спостережень, у той час як раціональна теорія є висновком із тисячі спостережень усіх Лікарів і всіх часів». Але утверджуючи наукові засади клінічної медицини, розважливий Федір Степанович не тільки однозначно визнає, а й з повагою говорить про феномен лікарського мистецтва. При цьому він його також трактує з позицій дослідного пізнання та наукового світобачення: «Досвідченість ... є вміння застосовувати як власні, так і чужі спостереження, вибираючи з них ... корисне застосування; або, кажучи іншими словами: досвідченість є мистецтво — на основі теоретичних знань здійснювати вдале застосування з того, що ми бачили та знаємо, до того, що складає предмет вашого теперішнього дослідження».

Вражаючим є й те, як перший київський професор-терапевт Ф.С. Цицурін із наукових позицій природознавця тверезо визначає можливості практичної медицини: «Будь-яку теорію має, зрештою, кожен Лікар, навіть той, хто її відхиляє: вона є незмінною необхідністю мислячої істоти, і застосування одного спостереження до пояснення іншого передбачає вже посередництво теорії... Теорія — душа Науки: тому що факти самі по собі є тільки мертвими основами, які отримують життя через посередництво людського духу. Але не для всіх фактів можемо вказати пристойну теорію; не всі явища можемо пояснити...» «Ми маємо справу з різнорідними й надзвичайно складними явищами; знаємо більш-менш ті закони, за якими вони відбуваються. Зібрання цих законів складає вчений базис нашої Науки. Тут маємо ми зупинитися... Усяка спроба проникнути далі — віднайти загальний ключ до пояснення всіх явищ, принаймні до цих пір, залишалась марною», — заключає він. Це сказано родоначальником Київської школи внутрішньої медицини ще в першій половині XIX сторіччя, але й у першій половині XXI сторіччя, незважаючи на колосальний прогрес і значущі здобутки науково-технічної та інформаційної революцій, фахівці з лікувальної справи можуть тільки підтвердити справедливості та актуальності такого твердження.

У своїх лекціях професор Ф.С. Цицурін стверджував: «Ніде так швидко не проявляється талант лікаря й ступінь освіченості, як у способі обстеження хворого». А запорукою продуктивного клінічного мислення він вважав суворе дотримання правила: «Кожна теорія, коли вона правдива, мусить перебувати в постійному взаємозв'язку з фактами, кожен факт мусить знахо-

дити своє пояснення в теорії». Він наголошував, що в «...медицині, як і в усіх інших Науках, необхідна поступовість, ретельна послідовність під час переходу від простого до більш складного» і «корисно для початківця лікувати прості форми хвороби». Тож, надаючи клінічній спостережливості виняткового значення, він започатковує на медичному факультеті Університету св. Володимира прогресивну методологію викладання терапії з обов'язковим систематичним навчанням біля ліжка хворого. Згідно із заведеним ним порядком, розгляд типових «клінічних ситуацій» здійснювався безпосередньо на практичних заняттях викладачем, а повчальних клінічних випадків — під час вичитки лекторіїв. Розуміючи важливе значення «поліклінічного викладання», Федір Степанович домігся відкриття при університетській клініці амбулаторії [31]. Як керівник університетської терапевтичної клініки Федір Степанович також запроваджує обов'язковий розтин померлих хворих із ретельним аналізом патологоанатомічних даних. Ще перебуваючи у відрядженні в Берліні, Федір Степанович дійшов висновку про доцільність широкого застосування в клінічній практиці мікроскопічних досліджень [10] і наполегливо намагався впровадити їх у терапевтичній клініці Університету св. Володимира. У доповіді, виголошеній на урочистому засіданні, присвяченому 25-й річниці Товариства київських лікарів, його секретар І.І. Тально відмічає професора Ф.С. Цицуріна не тільки як доповідача та лектора з проблемних питань медицини, але й як безпосереднього демонстратора «під мікроскопом препаратів глист *trichinae spiralis* і *teniae mediocannelatae*» [32]. Зазначимо, що проведення цього ювілейного засідання саме 1 листопада 1864 року — в день святкування «Клінічного свята» на 20-і роковини відкриття університетських клінік, є промовистим підтвердженням важливої й характерної риси діяльності медичної спільноти в Києві та створеної нею крізь сторіччя школи внутрішньої медицини — **пошанування та поважне ставлення до традицій свого буття**.

Навколо харизматично відданого науково-дослідному пізнанню та виваженого в судженнях і діях професора Ф.С. Цицуріна гуртувалися учні, й він засновує першу Київську наукову клінічну школу внутрішньої медицини. Серед його найзнаніших учнів — відомі у вітчизняній медицині вчені доктори медицини А.І. Слободзинський, Л.К. Горецький та Л.А. Маровський [33-36]. Виконані ними під керівництвом Федора Степановича докторські дисертації започатковують традиційний для Київської школи внутрішньої медицини напрям наукових досліджень у пульмонології.

Військовий лікар та колезький радник Адам Іванович Слободзинський (1822-1869 рр.) виконував обов'язки помічника директора університетської терапевтичної клініки майже весь час (з 1846 по 1855 рік), коли її керівництво здійснював Федір Степанович [35-37, С. 164, 402]. У 1850 році Слободзинський А.І. успішно захистив дисертацію «Про аспіраційний плеврит і хронічну пневмонію в результаті механічної закупорки легенів». З 1851 року Адам Іванович почав виконувати обов'язки ад'юнкта та секретаря медичного факультету. Але в 1856 році він був змушений відбути на дійсну військову службу і закінчив свій професійний шлях на посаді дивізійного доктора 34-ї піхотної дивізії.

**Горецький
Людвіг Казимирович**

Горецький Л.К. почав викладати клінічну медицину на посаді ад'юнкта по кафедрі приватної патології та терапії в повному обсязі зі шпитальною клінікою. Людвіг Казимирович у 1864 році заснував у Київському військовому шпиталі одне з перших у Російській імперії відділень «нашкірних хвороб», яке стало клінічною базою заснованої ним першої в Україні кафедри та школи дерматології й сифідології.

Людвіг-Карл Адольфович Маровський був асистентом Ф.С. Цицуріна в останні роки його керування клінікою (1855-1858) [33, 37, С. 164, 402]. У 1858 році він захистив цікаву дисертацію, яка була присвячена вивченню біомеханіки дихального акту: «De impressionibus quae in pectore et partibus corporis partibus inspirationis tempore fiunt» — «Зміни контурів грудної клітки та розміщених поруч неї частин тіла за акту дихання».

Людвіг-Карл Адольфович є автором популярної лекції «Про загальні принципи діагностики» (1864). Ця лекція мала великий успіх і принесла автору загальне визнання. Він у 1866-1868 роках завідував кафедрою факультетської терапевтичної клініки Харківського університету [38]. Пізніше Л.-К.А. Маровський обіймав посади інспектора Псковської, Кишинівської та Одеської лікарських управ, заснував і був першим президентом одноіменних наукових лікарських товариств.

Заснована Федором Степановичем Цицурінін перша Київська наукова клінічна школа внутрішньої медицини залишила по собі вагомий здобутки. Серед них **розробка та успішне впровадження прогресивної концепції організації медичної освіти, заснування традиційних напрямків наукових досліджень Київської школи внутрішньої медицини, що стосуються проблем семіотики, патогенезу та діагностики внутрішніх і шкірних захворювань, інфекційної патології, лікувального застосування мінеральних**

Людвіг Казимирович Горецький (1826-1886 рр.), ординатор і помічник директора терапевтичної клініки, секретар медичного факультету [35-37, С. 164, 402]. У 1855 році захистив дисертацію «До питання про харкотиння при пневмонії Рокитанського». Людвіг Казимирович одразу ж після успішного захисту дисертації приступив до виконання обов'язків А.І. Слободзінського, який відбув у війська. З 1858 року

вод. Плідна традиція викладання медицини на основі інтеграції здобутків медичної науки в Європі та кращих її надбань у Російській імперії забезпечила належні умови для успішного становлення Київської школи терапевтів у середині XIX сторіччя.

У 1847 році в період епідемії холери в Києві саме професор Ф.С. Цицурін очолив тимчасову спеціалізовану лікарню. Набутий ним досвід був узагальнений у колективній монографії у співавторстві з професорами М.І. Козловим та О.П. Вальтером [39]. На виборній основі він обіймав посаду декана медичного факультету в 1847-1850 рр. (аж до відміни демократичних засад та запровадження нових правил про порядок призначення деканів в університетах, згідно з Височ. указом, виданим Прав. Сенату 11 жовтня 1849 р.) [2]. У 1849 році він був відряджений генерал-губернатором «въ нѣкоторыя мѣстности юго-западнаго края для изслѣдованія повальной болѣзни — скорбута». У 1852 році Федору Степановичу було доручено (разом із професором В.В. Беккером та аптекарем Себетом) з'ясувати особливості шкідливого впливу на здоров'я робітників природних умов схилів Дніпра біля Ланцюгового мосту. Він є одним із фундаторів університетської медичної бібліотеки. І сьогодні маємо можливість ознайомитись зі збереженою частиною власної бібліотеки професора Ф.С. Цицуріна, що була подарована ним Університету св. Володимира та зберігається у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [40].

Незважаючи на велике завантаження організаційною та науково-педагогічною роботою, професор-терапевт Ф.С. Цицурін був найпопулярнішим лікарем у Києві і широко відомим інтерністом за його межами. Він — лікар-консультант студентської лікарні та інституту шляхетних панянок, училища Левашевої та 1-ї Київської гімназії [2]. 7 січня 1848 року А.І. Лизогуб у листі до Т.Г. Шевченка пише про те, що саме «Цецурін лічить» їх спільну знайому Тетяну Іванівну (сестру Глафіри Псьол) [41]. Федір Степанович успішно лікував і професора В.П. Караваєва та особисто в 1857 році на поліг на обов'язковому продовженні його лікування на курорті в Німеччині. Правильно проведене комплексне лікування відновило сили пацієнта, і, повернувшись влітку 1859 року до Києва, професор В.П. Караваєв не тільки продовжив викладацьку роботу, але й знову почав оперувати [31]. Федір Степанович був особисто знайомий зі своїм геніальним земляком М.В. Гоголем і лікував його [42]. Довгий час він дбайливо зберігав подарований йому екземпляр «Мертвых душ» із дарчим написом автора.

Напружена праця виснажує Федора Степановича, й у квітні 1856 року він «командированъ былъ, на 5 мѣяцевъ для излѣченія и съ ученою цѣлью, въ Италию, Германію и Францію». Проте і під час «излѣченія» Ф.С. Цицурін продовжує напружено працювати. Він бере участь у роботі 32-го конгресу «германскихъ естествоиспытателей и врачей, собравшемся въ Вѣнь». Сам факт обрання його президентом медичної секції цього престижного форуму говорить про його авторитет серед європейських учених. Окрилений новими ідеями, невгамовний Федір Степанович повертається до Києва. Уже з висоти власного досвіду організатора медичної освіти та університетської те-

рапевтичної клініки, науковця й талановитого практикуючого лікаря професор Ф.С. Цицурін готує великий (більше ніж на 100 сторінок) звіт. У ньому він детально характеризує нові напрями в медицині Німеччини, Франції та Австрії й подає важливу інформацію про організацію роботи клінік, шпиталів і лікарень у Європі. Значне місце він відводить опису їхнього досвіду застосування мінеральних вод у комплексному лікуванні внутрішньої патології. Цього разу надрукований у журналі Міністерства народної освіти [43-45] звіт уже був «въ отдѣльныхъ оттискахъ разосланъ, по распоряженію министра нар. просв., во всѣ университеты, въ которыхъ были медицинскіе факультеты, для ознакомленія съ результатами означеннаго путешествія» як методологічна директива [2].

Проте на висоті злету науково-педагогічної творчості на життєвому шляху ординарного професора Університету св. Володимира Цицуріна Федора Степановича в 1857 році відбувається різкий поворот. Вроджений організаторський хист піднімає його на рівень найвизначніших провідників медичної галузі Російської імперії. Сукупний результат взаємодії обставин різного рівня та важливості саме таким чином розпорядився долею нашого геніального співвітчизника. Серед них визначальними насамперед були, звичайно, його особисті якості та загальний стан медичної галузі в Російській імперії. При постійних спалахах епідемічних захворювань із частими поширеннями усією імперією проблеми якості підготовки фахівців із лікарської справи та належного укомплектування ними армії були не просто актуальними, а набирали загрозливого характеру. Державна машина імперії, що фактично безперервно перебувала в стані війни, потребувала особистостей, здатних фахово здійснити реформи, насамперед у військовій медичній галузі. А на вершині управлінського олімпу системи охорони здоров'я Російської імперії тривала безглузда війна амбіцій так званої «російської» та «німецької» партій. Потрібна була особистість, організаторські заходи якої не сприймалися б упереджено через приналежність до якоїсь із них. Професор Ф.С. Цицурін із його високим авторитетом був постаттю нейтральною. Проте виникало серйозне питання щодо його адаптації та підготовки до діяльності в умовах військового відомства.

На той час проблема з відновленням перерваного з політичних міркувань академічного викладання медицини в такій європейській частині Російської імперії, як Царство Польське, набирало все більшої ваги [46-48]. Тож у 1857 році під час перебування в Києві імператор Олександр II особисто призначає ординарного професора-терапевта Імператорського Університету святого Володимира Цицуріна Федора Степановича президентом запланованої до відкриття Варшавської медико-хірургічної академії [31, 49]. Це призначення ставило перед Цицуріном нове надзавдання: йому належало відновити в Царстві Польському академічне викладання медицини шляхом заснування військово-медичної академії [47-50]. Ось так несподівано закінчився такий плідний київський період життя Федора Степановича. Покидаючи Київ назавжди, він дарує Університету св. Володимира свій найбільший скарб — унікальну власну бібліотеку (понад 2000 томів книг) [51].

Призначення ординарного професора Університету св. Володимира Ф.С. Цицуріна президентом Варшав-

Варшавська медико-хірургічна академія знаходилась у палаці Сташиця (нині – Польська академія наук)

ської медико-хірургічної академії було виключно вдалим організаційним рішенням. Академічне викладання медицини в Царстві Польським було відновлено на належному рівні, а набутий досвід керівника навчального медичного закладу військового відомства підготував Федора Степановича до ефективної реформаторської діяльності в «воєнному министерстві» імперії. Між тим, засновувати та здійснювати протягом наступних чотирьох років керівництво Варшавською медико-хірургічною академією її президенту доводилось за складних обставин. Поляки добре пам'ятали, як у XVIII сторіччі Російська імперія, вперто нарощуючи свій вплив на Річ Посполиту, відвертою збройною інтервенцією запобігла її реформуванню через Конституцію 3 травня 1791 року у життєздатну державу. У цих умовах і було формально засноване «автономне» Царство Польське (у польській історіографії — Королівство Польське Конгресове) [46]. Протягом XIX сторіччя система навчання медицині на території Царства Польського змінювалася кілька разів. У 1808 році було відкрито Медичне училище, яке в 1817 р. стає медичним факультетом заснованого в 1816 році Варшавського університету [47, 50]. Після польського повстання 1830-1831 рр. російський уряд закриває Варшавський університет. Академічне викладання медицини в Царстві Польському переривається на чверть століття. Ось за такої конкретики Федір Степанович у 1857 році засновує Варшавську медико-хірургічну академію.

Ставлення до призначеного царською адміністрацією президента Варшавської медико-хірургічної академії було неоднозначним [52]. Воно й зрозуміло, адже в XIX столітті польські повстання проти російського панування набувають характеру заповзятої партизанської, а то й регулярної війни. Проте беззастережно відданий впровадженню природничо-наукової методології в клінічну медицину професор Ф.С. Цицурін і за таких обставин самовіддано працює та робить усе можливе для становлення молодих польських лікарів на прогресивних ідеях європейської клінічної медицини. Тільки жителі Царства Польського мали право вступати до очолюваної ним Академії. Усі студенти носили відповідну форму. Академія ділилася на дві частини: медичну та фармацевтичну. Курс навчання для медиків був п'ятирічним, а для фармацевтів — дворічним. Президент Цицурін Ф.С. особисто запрошує до Варшавської медико-хірургічної академії знаменитого гістолога Генріка Фредеріка Хойера (Henryk Fryderyk Hoyer, 1834-1907) і організаційно та фінансово забезпечує можливість заснування першої в Польщі та однієї із кращих у тогочасній Європі наукових лабораторій гісто-

патології [53]. На базі Варшавської медико-хірургічної академії Федір Степанович успішно створює належне підґрунтя для відкриття вже в 1862 році медичного факультету Головної школи (з 1869 року — Варшавського університету).

Уже в 1861 році Ф.С. Цицурін стає неодмінним членом Військово-медичного вченого комітету Російської імперії, а 8 вересня 1862 року обіймає й посаду директора медичного департаменту військового відомства [6, 54]. Провальні результати Кримської війни показали повну неспроможність і військової медичної служби імперії. Діяльність заснованого ще в березні 1859 року Комітету із вдосконалення військово-медичної адміністрації та військових шпиталів не дала очікуваних результатів. Поступ уперед здійснює очолювана Федором Степановичем Особлива комісія [55]. Вона успішно розробляє раціональне положення про медичну службу та шпиталі військових округів, яке отримує 6 серпня 1864 року Височайше затвердження. Це положення нарешті забезпечило самостійність і повне виведення військових шпиталів із структури військової господарчої служби. Медичну службу в окрузі починає очолювати спеціальний інспектор, і лише йому підпорядковуються начальники військових шпиталів. 28 червня 1866 року Ф.С. Цицурін подає директору канцелярії військового міністерства розроблений його департаментом проект штатів Головного військово-медичного управління з порівняльною таблицею. У ньому було кількісно порівняно особовий склад та оклади утримання чинів військово-медичного департаменту й нового Головного управління. І насамкінець «27 октября 1866 года директоръ Медицинскаго Департамента Ф.С. Цицуринъ лично представилъ Д.А. Милютину (військовий міністр у 1861-81 рр. — авт.) собственныя соображения объ устройстве военно-врачебной части на новыхъ началахъ» [55, С. 79]. Дипломатичність, досвід клінічної практики, неймовірна працездатність, ретельність і визначний організаторський хист Федора Степановича забезпечують успіх здійснюваних ним із 1862 по 1867 рік на посаді директора Департаменту реорганізацій діяльності військової медицини імперії. Дбаючи про кінцевий результат реорганізацій, він завжди займав компромісну позицію, але непохитно «требовалъ, чтобы медицинская часть была устроена, какъ самостоятельный и самодеятельный органъ» [55, С. 79]. Формально хронологічний перебіг пов'язаних із цим подій викладений у IV частині VIII тому історичних нарисів, що видані до сторіччя військового міністерства Російської імперії [55].

Зазначимо, що фактично штучно кооптованому на управлінський олімп Федору Степановичу здійснювати реформування військової медицини за відсутності високих покровителів та аристократичного походження було не просто. Його стиль організаційної роботи ґрунтувався на системному підході та ментальних якостях, які важко сприймалися військовими чиновниками найвищого рангу. А за умов жорсткої конкуренції «російської» та «німецької» партій організаторські намагання Ф.С. Цицуріна часто взагалі сприймалися неадекватно. Найбільше заважав, як не дивно, напрочуд дружній опір цих двох ворогуючих угруповань впровадженню вже наявного за межами Російської імперії організаційного досвіду роботи військових медичних закладів.

Суттєво не змінило ситуації зі сприйняттям професора Ф.С. Цицуріна на управлінському олімпі як «чужака» й отримання ним у 1863 році звання почесного, а в 1865 році — штатного лейб-медика Імператорського двору та дійсного тайного радника. Тож після плідної діяльності з реформування військової медичної служби 29 січня 1867 року Федір Степанович отримує призначення управителя придворною медичною частиною Імператорського двору й успішно очолює її аж до 1882 року.

Визначний організатор медичної служби та європейський вчений-клініцист XIX сторіччя перший київський професор-терапевт Федір Степанович Цицурін був почесним членом багатьох визначних наукових спільнот. У Путівнику основних рукописних фондів Інституту рукопису НАН України [1, С. 568-570] подано дані щодо його участі в роботі Київського медичного товариства (1844), Краківського наукового товариства (1858), Фармацевтичного товариства в Петербурзі (1862), Німецької академії любителів природи (1863), Фізико-медичного товариства при Московському університеті (1863), Товариства російських фармацевтів (1865), Віленського медичного товариства (1866), Кавказького медичного товариства (1866), Оренбурзького фізико-медичного товариства (1867), Товариства російських лікарів у Санкт-Петербурзі (1868), Київського філантропічного фармакопейного товариства (1880).

У Путівнику подається посилання (Ф. 198, 68 од. зб. (1835-1888); ф. III, № 1240-1243, 5437-5438, 6150-6151) і на матеріали його великої службової та громадсько-благодійної діяльності. Серед них: Відомість про прибутки і зменшення хворих по Придворному відомству (1874; 1876); виписка із зводу військових постанов про Медичний департамент (б.д.); звіт по управлінню придворною медичною частиною з 1855 по 1880 рр. (б.д.); календар поїздки до Німеччини (б.д.); матеріали Товариства піклування про поранених і хворих воїнів (список членів; основні положення для складання статуту; проект програми майбутньої діяльності; відомість про прибутки і витрати сум за 1874 р.; записка про діяльність Товариства, 1871-1875 роки); справа про матеріальну допомогу студентам, які бажають відвідувати лекції (1858-1861), та ін. В його листуванні такі відомі адресати, як Галаган Г.П. (4; 1853; б.д.) та Максимович М.О. (4; 1845-1848), а серед кореспондентів — Горецький Л. (1859), Трап Ю. (4; 1863), Фішер Ф. (1864), Шварц, генерал-ад'ютант (1866), журнал «Вестник благотворительности», (1869), Військове міністерство, Медичний департамент (1861), Військово-медичний науковий комітет (1872), Головний військово-шпитальний комітет (1888), Лицей князя Безбородька (1861), Петербурзький 1-й військовий шпиталь (1865), Санкт-Петербурзький військовий округ (1870), Товариство піклування про поранених і хворих воїнів (3; 1872), [Фармакопейний комітет] (1864).

Незважаючи на визначну організаційну діяльність та службову завантаженість, професор Ф.С. Цицурін бере активну участь у роботі Товариства російських лікарів у Санкт-Петербурзі. Він також почесний член багатьох науково-лікарських товариств не тільки в Російській імперії, а й за кордоном [1]. Своім лікарським і науково-педагогічним досвідом Федір Степанович щедро ділиться з медичною спільнотою. Він виступає з доповідями

та друкує наукові праці з актуальних питань внутрішньої медицини та організації наукової роботи військових лікарів [55]. Одні назви його основних наукових робіт післяквіського періоду говорять про актуальність проблем, над якими працював Федір Степанович, обіймаючи адміністративні посади. А серед них такі: «Чесотка и ея лечение», прот. Засѣд. Общ. русск. врачей въ С.-Пб., 1862-63 г., стр. 403; «О лечении цынги и глазныхъ болезней Кавказскими ключами», Военно-Мед. Журналь 1878 г., ч. 131, VI, 38-41; «О соисканіи военными врачами преміи за представленныя сочиненія. Предложеніе Ѳ.С. Цицурина», тамъ-же, 1866 г., ч. 96; «О холере въ Парижѣ», Труды Общ. русскихъ врачей въ С.-Пб. 1884-85 г.г., в. I, стр. 62» тощо.

Виконуючи велику організаторську роботу, Федір Степанович завжди залишався популярним лікарем-практиком. Професор Ф.С. Цицурін разом із лейб-медиками С.П. Боткіним та Є.І. Богдановським 1 березня 1881 року надавав невідкладну медичну допомогу смертельно пораненому імператору Олександрові ІІ. Його підпис стоїть під протоколом посмертного розтину тіла імператора [56]. Власне, його записи про останні хвилини життя Олександра ІІ разом із «посмертною скринькою» імператора, фрагментами його мундира та карети, висадженої в повітря терористами-народовольцями, були представлені 28 жовтня 2005 року у Військово-історичному музеї артилерії, інженерних військ та зв'язку (найстаріший військовий музей Росії) на виставці «Спецназ проти терору».

Беззаперечно, що найбільшим і знаковим досягненням у багатогранній кипучій діяльності першого київського професора-терапевта Федора Степановича Цицурина є заснування **плідної традиції організації системи медичної освіти. Розроблена родоначальником Київської школи терапевтів концепція її організації на засадах викладання клінічної медицини стала логічним продовженням започаткованого в другій половині XVII сторіччя в європейській університетській інституції поступу в медичній освіті**. Як завідувач клінічної кафедри внутрішньої медицини й директор університетської клініки (1844-1857) та декан медичного факультету (1847-1850), а згодом і президент Варшавської медико-хірургічної академії протягом (1857-1861) він вдало впровадив організацію медичної освіти на засадах сформованої ним концепції. **Федір Степанович заснував Київську школу внутрішньої медицини, і започаткована ним при цьому прогресивна традиція викладання медицини на основі інтеграції здобутків медичної науки в Європі та кращих її надбань у Російській імперії стала надійним фундаментом для її розквіту наприкінці XIX — початку XX сторіччя**. Його внесок у відновлення академічного викладання медицини в Польщі та реформування військової медицини Російської імперії в другій половині XIX сторіччя є визначним. Свою життєву звитягу Федір Степанович Цицурін закінчив 19 грудня 1895 року в Петербурзі [57], де і похований.

Родоначальник Київської школи внутрішньої медицини ординарний професор-терапевт Імператорського Університету святого Володимира Цицурін Федір Степанович залишив поважний науковий спадок. Встановлення повного переліку його наукових праць потребує за здійснення спеціальної ретельної дослідної роботи.

А за наявними даними таких близько п'яти десятків. Серед його наукових праць: Nonnulla de typho abdominali (fiebre typhoide Gallorum), praecipue quod attinet ad causam proximam et diversam adhibendae curationis rationem. Dissert, inaug. pathologigo-therapeut. etc. Dorpati Livonorum, 1841, in 8; Донесение министру народного просвещения: из Берлина (Журн. Мин. Нар. Просв. 1842, ч. XXXV, стр. 1-12), из Вены (ibid.1843, ч. XXXVII, стр. 75-98); Отчет о путешествии его с 15 августа 1842 по 15 февраля 1843 г. по Южной Германии, Швейцарии и Франции (ibid.1844, ч. XLII, стр. 1-82); с 15 марта по 15 авг. 1843 г. по Франции (ibid. 1844, ч. XLIII, стр. 31-52 та Russland's Medic. Zeitung); Вступление в курс частной терапии, семиотики и клиники внутренних болезней (ibid.1845, ч. XLV, стр. 130-168); совместно с проф. Козловым и Вальтером составил монографию о холере, изданную в Киеве в 1848 г.; близько двох дописів, розміщених у різних медичних журналах, що стосувались життя університету й організації педагогічного процесу та безпосередньо викладання терапії [2]; Отчет о путешествии с ученой целью (ibid.1857, ч. XCV и XCVI, три статьи, стр. 1-26 и 1-78) с подробными сведениями о клиниках, госпиталях, больницах, минеральных водах, существующих направлениях в медицине и т.п., в Германии, Франции и Австрии (Вена, Краков и Прага), составленный во время заграничного путешествия в 1856 г.; Жагра, Erincim sive polyrogis betilae, Birxenschvamm, прот. Засѣд. Общ. русск. врачей въ С.-Пб. 1861-62 г.г., стр. 312; Желѣзистая гуттаперча, тамъ-же, стр. 334; О мiazмѣ перемежающейся лихорадки, тамъ-же, стр. 431; Чесотка и ея лечение, тамъ-же, 1862-63 г.г., стр. 403; О лечении цынги и глазныхъ болезней Кавказскими ключами, Военно-Мед. Журналь 1878 г., ч. 131, VI, 38-41; О соисканіи военными врачами преміи за представленныя сочиненія. Предложеніе Ѳ.С. Цицурина, тамъ-же, 1866 г., ч. 96; О холере въ Парижѣ, Труды Общ. русскихъ врачей въ С.-Пб. 1884-85 г.г., в. I, стр. 62» та інші.

Упродовж майже двох сторіч засновані в Університеті св. Володимира першим київським професором-терапевтом Ф.С. Цицуріном кафедри внутрішньої медицини зазнали багатьох організаційних трансформацій. Серед загалу вони є найвідомішими як кафедри факультетської терапії (нині — внутрішньої медицини № 1) та шпитальної терапії № 1 (нині — внутрішньої медицини № 2). Закладені родоначальником традиції віднайшли своє гідне продовження у функціонуванні цих кафедр [58]. Насамперед це стосується діяльності цілої плеяди його спадкоємців на посаді їх очільників.

Спадкоємний перелік завідувачів кафедри терапевтичної клініки із семіотикою медичного факультету Університету св. Володимира. Сьогодні — кафедра внутрішньої медицини № 1 НМУ імені О.О. Богомольця [22, С. 140]:

Проф. Цицурін Федір Степанович (1844-1857)

Проф. Алфер'єв Сергій Петрович (1858-1864)

Проф. Мерінг Фрідріх Фрідріхович (1865-1886)

Проф. Чірков Василь Васильович (1886-1904)

Проф. Образцов Василь Парменович (1904-1918)

Проф. Вербицький Федір Васильович* (1918-1919)

Проф. Зіверт Олександр-Альфред Карлович* (1920-1921)

Примітки: * тимчасове завідування кафедрою та вчиття лекційного курсу.

Проф. Ругкевич** Костянтин Мойсейович* (1921-1922)
 Акад. АН УРСР Яновський Феофіл Гаврилович (1921-1928)
 Акад. АН СРСР Стражеско Микола Дмитрович (1929-1952)
 Проф. Айзенберг Олександр Абрамович (1952-1958)
 Акад. АМН СРСР Іванов Вадим Миколайович (1958-1962)
 Проф. Бурчинський Георгій Йосипович (1962-1986)
 Проф. Передерій В'ячеслав Григорович (із 1986 р. по сьогоднішній день)

Спадкоємний перелік завідувачів кафедри приватної патології і терапії (із 1849 року — приватної патології і терапії в повному обсязі із госпітальною клінікою) медичного факультету Університету св. Володимира. Нині — кафедра внутрішньої медицини № 2 НМУ імені О.О. Богомольця [подано за [2], розд. «Распределение профессорів и преподавателей по предметам их преподавания вь университете св. Владимира», X та 22, с. 140]:

Проф. Цицурін Федір Степанович* (1844-1846)
 Проф. Алфер'єв Сергей Петрович (1846-1857)
 Проф. Мерінг Федір Федорович (1857-1865)
 Проф. Мацон Юлій-Фердинанд Іванович* (1865-1866)
 Проф. Покровський Василь Тимофійович (1866-1877)
 Проф. Трітшель Карл Генріхович (1878-1903)
 Проф. Вагнер Конрад Едуардович (1904-1914)
 Проф. Яновський Феофіл Гаврилович (1914-1919)
 Проф. Виноградов Василь Васильович (1919-1927)
 Проф. Свенсон Микола Олександрович (1921-1927)
 Акад. АН УРСР Стражеско Микола Дмитрович (1927-1937***)

Проф. Удінцев Федір Аристархович (1937-1951)
 Акад. АМН СРСР Іванов Вадим Миколайович (1951-1958)
 Проф. Айзенберг Олександр Абрамович (1958-1973)
 Чл.-кор. АМН СРСР Грицюк Олександр Йосипович (1973-1990)

Чл.-кор. НАМН України Амосова Катерина Миколаївна (з 1990 року)

У середині XIX сторіччя в університетах Російської імперії здійснюються цілеспрямовані намагання належної організації клінічного викладання. У 1846 році на медичному факультеті Московського університету при черговому реформуванні клінічного викладання відбувається поділ кафедри внутрішньої медицини на дві — факультетської та шпитальної терапевтичної клініки. А з 1863 року новим університетським статутом була поставлена вимога здійснювати викладання внутріш-

*Примітки: * тимчасове завідування кафедрою та вчитка лекційного курсу; ** у літературі зустрічаємо різні варіанти прізвища: Ругкевич [22, С. 140] — Руткевич [59, С. 101; 58]; та ім'я по батькові: Костянтин Мойсейович [22, 60] — Кость Мусійович [59, С. 286]; *** з 1930 по 1937 рік шпитальна і факультетська клініки були об'єднані в єдину кафедру, якою керував М.Д. Стражеско.*

ньої патології на трьох окремих кафедрах: лікарської діагностики, факультетської та шпитальної терапії. Про доцільність такого підходу перший київський професор Ф.С. Цицурін постійно стверджував, починаючи з його «маніфесту клінічної медицини» 1845 року. Але це потребувало, окрім обов'язкової наявності фахівців належного рівня, ще й чималих економічних затрат. В університетах Російської імперії здійснювати таке викладання повноцінно в той час просто не було з причини відсутності належних клінічних баз. Тільки медичний факультет Московського університету завдяки приєднанню до нього в 1845 році Медико-хірургічної академії мав змогу розмістити в будівлі головного корпусу останньої на «Рождественке» та Ново-Єкатерининській лікарні терапевтичні університетські клініки [61]. На щойно заснованому медичному факультеті Університету св. Володимира (як і всіх інших університетах імперії) таких можливостей не було, й у близькій перспективі належного вирішення цієї проблеми навіть не передбачалось.

Тим часом, за обставин невпинного збільшення на медичному факультеті Університету св. Володимира кількості студентів [37], здійснювати належно клінічне викладання у відділеннях, де нараховувалось від 8 до 16 стаціонарних ліжок, було абсолютно неможливим. Тому іще у 1845 році спробували об'єднати університетські клініки з Кирилівською міською лікарнею. Але через відсутність коштів цей задум так і залишився нездійсненим. На щастя, вихід було віднайдене в заснуванні університетських клінік на базі Київського військового шпиталю [36]. Організаційно це було вдале та, зрештою, єдино можливе за тих обставин вирішення проблеми. Основним було те, що це був гарантована

Київський головний військовий шпиталь сьогодні

Сучасна панорама Київського військового шпиталю (нині — Головний військовий клінічний шпиталь МО України)

но стабільний лікувальний заклад. Російська імперія без перманентних війн була нежиттєздатною, тож все те, що стосувалося військових потреб, фінансувалося у ній справно. Зрозуміло, що й для військового відомства можливість підвищення фахового рівня лікарів-військовиків на медичному факультеті Університету св. Володимира була дуже привабливою. Після тривалої та непростої процедури узгоджень у 1849 році Київський військовий шпиталь нарешті став лікарняною базою медичного факультету Університету св. Володимира. Викладачів, що працювали на базі Київського військового шпиталю, ввели у штат його співробітників. Також, незважаючи на основне їх працевлаштування в Університеті, вони були поставлені на матеріальне забезпечення. Все це дало можливість піти в забезпеченні належного рівня викладання внутрішньої патології на медичному факультеті Університету св. Володимира цікавим і новаторським шляхом. Кафедру приватної патології й терапії в 1849 році було трансформовано в кафедру приватної патології й терапії зі шпитальною клінікою. Одне з терапевтичних відділень Київського військового шпиталю в 1849 році набуло статусу університетської шпитальної терапевтичної клініки. Якщо пригадати те, що в університетах Російської імперії сама по собі кафедра приватної патології й терапії безпосередньо не була пов'язана з клінічною базою, то стає зрозумілим, що це було виключно вдале організаційне рішення щодо належного здійснення клінічного викладання внутрішньої медицини. Зрозумілим є й те, що університетська терапевтична клініка у відомчому військовому шпиталі мала й свої вади. Так, незважаючи на те, що Київський військовий шпиталь був одним із найбільших у Російській імперії (на той час він мав 1200 стаціонарних ліжок), контингент пацієнтів там був виключно чоловічий. Дошкульними були також проблеми транспортної комунікації та відомчі обмеження військового лікувального закладу. Організацію університетської терапевтичної клініки в Київському військовому шпиталі безпосередньо пов'язана з діяльністю другого київського професора-терапевта Сергія Петровича Алфер'єва, який обійняв посаду завідувача кафедри та ординарного професора кафедри приватної патології й терапії медичного факультету Університету св. Володимира в грудні 1846 року [62]. Професор Алфер'єв С.П. став гідним спадкоємцем на цій посаді родоначальника Київської школи внутрішньої медицини та першого київського професора-терапевта Ф.С. Цицуріна.

Сергій Петрович Алфер'єв

У сучасній літературі можна зустріти помилкові твердження про «давній італійський рід» родини Алфер'євих [26, С. 35; 63; С. 24; 64, С. 114], яке аргументовано й детально спростував їхній племінник М.С. Лесков у публіцистичному дописі «Геральдический туман. Заметки о родовых прозвищах» іще в позаминулому сторіччі [65]. Сергій

Петрович Алфер'єв (1816-1884) народився в російському місті Орел у сім'ї військового. Він є випускником Московської медико-хірургічної академії 1838 року. Сергій Петрович здобув звання доктора медицини, успішно захистивши в 1843 році дисертацію «De hydrophobia contagiosa» — «Про контагіозні гідрофобії». Потім протягом двох років він стажувався за кордоном. «По возвращении изъ-за границы въ 1846 г. и прочтении публичной лекции въ заль Мин. Нар. Просвѣщенія опредѣленъ н.д. ордин. профессора по кафедрѣ частной терапіи въ университетъ св. Владимира, и въ 1847 г. утверждень въ этой должности...» [2]. Також Сергій Петрович у грудні 1846 року на урочистих зборах Університету св. Володимира успішно прочитав лекцію «Про відношення патологічної анатомії до лікування захворювань, погляд на сучасний стан медицини» [26, 63].

Приїхавши до Києва, Сергій Петрович переймається ідеями родоначальника Київської школи внутрішньої патології з викладання приватної патології та терапії. У липні 1848 року Наказом Військового Міністерства завідувач кафедри приватної патології й терапії ординарний професор С.П. Алфер'єв був призначений молодшим ординатором Київського військового шпиталю та завідувачем клінічного терапевтичного відділення. Це терапевтичне відділення було відкрите 1 серпня 1848 року [36]. На базі цього терапевтичного відділення військового шпиталю Сергій Петрович і засновує в 1849 році університетську шпитальну клініку медичного факультету Університету св. Володимира. Вона стає клінічною базою трансформованої в цьому ж 1849 році кафедри приватної патології й терапії в повному обсязі із госпітальною клінікою [2, 36]. Клінікою він буде завідувати по 1855 рік, а кафедру очолюватиме до 1857 року. Заснувавши на базі Київського військового шпиталю університетську шпитальну терапевтичну клініку, **другий київський професор-терапевт С.П. Алфер'єв покладає початок важливій традиції Київської школи внутрішньої медицини — створенню та функціонуванню науково-освітньо-лікувальних комплексів. Структура науково-освітньо-лікувального комплексу протягом ось уже майже двох сторіч, за непростих (а часто й суперечливих) обставин, забезпечує можливість здійснення лікувального, педагогічного та наукового процесів у їхній тісній взаємодії в єдиному клінічному просторі. Ця традиція й на сьогодні є життєздатною. Її унікальність — у спроможності безпосереднього наближення клінічного викладання та науково-дослідного процесу до дійсності практичної лікувальної справи. Звичайно, перебування закладів вищої освітньої медичної школи в статусі орендаря лікарняних приміщень зумовлює цілу низку непростих проблем, проте за відсутності на сьогодні у вищих освітніх медичних закладах власних клінік, саме ця традиція, незважаючи ні на що, надає можливість проведення клінічного викладання за надскладних обставин реформування «постсовкових» реалій.**

У 1850 році Сергій Петрович стає наступником Ф.С. Цицуріна й на посаді декана медичного факультету. Час деканства С.П. Алфер'єва (1850-1854) збігся з важким періодом історії Російської імперії, що був пов'язаний із Кримською війною (1853-1856 рр.). Воєнний час вимагав значного збільшення спеціалістів-ме-

диків. Прискорені випуски за казенні кошти студентів старших курсів у всіх вищих медичних закладах Російської імперії припадають саме на 1853-1855 роки. У резолюції імператора Миколи I на доповіді Міністра освіти відзначалось: «...На медичний факультет приймати можна необмежену кількість, але із дотриманням суворої моральності» [36]. Значно збільшилася кількість студентів-медиків і в Університеті св. Володимира. На медичному факультеті в 1852-1853 навчальному році навчалося вже 76% студентів від загальної кількості студентів університету. Як перший завідувач шпитальної терапевтичної клініки та декан факультету професор С.П. Алфер'єв зробив свій важливий внесок у визначення профілю викладання дисциплін, удосконалення навчального та наукового процесів [54]. Він безпосередньо займався скеруванням студентів 10-го семестру в клініки військового шпиталю та опікувався вирішенням питань, пов'язаних із їхнім розміщенням у клініках та виконанням лікувальних обов'язків, налагодженням побутових проблем. Як декан, Сергій Петрович Алфер'єв у 1851 році відіграв важливу роль у запровадженні посади асистентів у клінічних відділеннях. Він підкреслював, що для раціонального використання робочого часу професорів доцільно звільнити їх від «ординаторської служби в клинических отделениях. ...Профессор должен иметь свободное время для составления отчетов, издания своих наблюдений в свет или для осмотра других заведений и т.д.» Він безпосередньо запровадив призначення асистентів у клініки із числа кращих випускників медичного факультету для допомоги професорам у клінічній роботі. Асистенти обиралися Радою Університету на один рік та одержували утримання. Від 1854 року асистенти вже почали призначатися постійно. У клініках вони отримували належну підготовку з лікувальної справи й одночасно мали сприятливі умови для роботи над своїми докторськими дисертаціями. До речі, професор С.П. Алфер'єв був популярним рецензентом докторських дисертацій [54].

Професор С.П. Алфер'єв брав безпосередню участь у боротьбі з висипним тифом у діючих військах. Навесні 1856 року він разом із професором Ф.Ф. Мерінгом був відряджений для вивчення характеру та властивостей його епідемії за умов військового конфлікту. А по закінченні війни київські професори отримали можливість ознайомитись із методами лікування тифу в англійських і французьких військових шпиталях у Криму й Константинополі. С.П. Алфер'єв і Ф.Ф. Мерінг у співавторстві опублікували дані про «тифозну гарячку» у Південній армії російською та німецькою мовами.

Як вже зазначено вище, у 1857 році родоначальник Київської школи внутрішньої медицини ординарний професор-терапевт Імператорського Університету святого Володимира Федір Степанович Цицурін отримав призначення на посаду президента Варшавської медико-хірургічної академії [2, 16]. Професор С.П. Алфер'єв дещо неочікувано стає наступником Ф.С. Цицуріна й на посаді завідувача первинної кафедри внутрішньої медицини, що вже тоді була трансформована в кафедру внутрішньої медицини факультетської терапевтичної клініки. Керівництво кафедрою приватної патології й терапії в повному обсязі зі шпитальною клінікою він передає професору Мерінгу Федору Федоровичу. Завідування цією університетською клінікою у військово-

му шпиталі останньому було доручено ще в 1855 році. Сергій Петрович очолюватиме кафедру факультетської терапевтичної клініки з 1857 по 1864 рік. У цьому ж 1857 році Сергій Петрович Алфер'єв став і президентом Товариства київських лікарів (1857-1860) [54].

Професор Алфер'єв С.П. був визнаним діагностом, доброзичливою людиною, його авторитет серед пацієнтів і студентів був високим [60]. Він був гарним лектором, який виразно та чітко викладав матеріал. Сергій Петрович був прихильником ранньої діагностики й навчав студентів до кожного хворого підходити індивідуально. Надаючи першочергового значення етіології та патогенезу, він зазначав: «Познание законов происхождения болезни представило лечению предохранительному значительный выигрыш». Як прихильник клініко-анатомічного напрямку в патологічній анатомії, він відстоював необхідність поєднання патологічної анатомії з патологічною фізіологією та виступав проти вузького одностороннього органолокалістичного розуміння хвороботворних процесів. Визнанням заслуг професора С.П. Алфер'єва стало обрання його почесним членом Медичного товариства міста Одеси та членом-кореспондентом Медичного товариства в Костянтинополі.

У 1858 році Сергій Петрович закінчує у своїй садибі на Ярославому Валі будівництво родинної двоповерхової кам'яниці за проектом Федора Федоровича Голованова [67]. Він старанно дбав про матеріальне забезпечення своєї родини. Тож після виходу в 1864 році у відставку С.П. Алфер'єв продовжує працювати лікарем-консультантом 2-ї Київської гімназії, Київської духовної академії та Київської семінарії. У Київському військовому шпиталі він продовжував працювати до 1870 року. Обставини змушували його постійно займатись і приватною лікарською практикою. Помер Сергій Петрович Алфер'єв у Києві 31 березня 1884 року від запалення легень. Похований він на Байковому кладовищі [54].

Родинна кам'яниця Алфер'євих на Ярославому Валі сьогодні

У Києві родина одного із засновників викладання клінічної медицини в Університеті св. Володимира ординарного професора-терапевта С.П. Алфер'єва була досить відомою. Оселя Алфер'євих славилась своєю гостинністю, в їхньому домі часто збирались університетські професори [17, С. 17-18]. Сергій Петрович був людиною доброї душі. Коли в сім'ю його сестри Марії

С.П. Алфер'єв, Марія Петрівна Лєскова (зліва) з матюю (у центрі) та її сестрою

Мала Житомирська, 20

Петрівни прийшла біда й у 1848 році помер її чоловік Семен Дмитрович Лєсков, київські Алфер'єви, не вагаючись, взяли на себе всі тяготи із соціальної адаптації племінників Миколи та Олексія. Із цим непротистим завданням дружня родина спільними зусиллями з честю справилась. Микола Семенович, цей видатний у майбутньому та «найросійський» із російських письменників», журналіст і гуманіст здобув вищу освіту в Університеті св. Володимира як вільний слухач. А Олексій Семенович, закінчивши медичний факультет Київського університету, здобув звання доктора медицини та став відомим лікарем, організатором санітарної справи в Києві. Він у 1892-1898 роках обіймав посаду директора міської Олександрівської лікарні [68]. На будинку по вулиці Мала Житомирська, 20, що знаходиться на місці будівлі, в якій у 1849-1857 роках і проживала вся дружня родина Алфер'євих (на тепер не збереглась), встановлена меморіальна дошка [69]. На жаль, на дошці відмічено тільки те, що там мешкав талановитий російський письменник Лєсков Микола Семенович.

Саме в будинку свого дядька, що знаходився по вулиці Мала Житомирська, 20, Микола Лєсков близько зійшовся з добрим товаришем родини Алфер'євих, а для нього як вільного слухача університету — авторитетним лектором і професором Олександром Пе-

Микола Семенович Лєсков

тровичем Вальтером [17, С. 17-18]. Відомо, що Олександр Петрович разом у Г.Д. Денковським у січні 1860 року заснували один із перших у Російській імперії російськомовних медичних часописів «Современная медицина»². Амбітний професор, не вагаючись, взяв на себе обов'язки головного редактора часопису та всі турботи редакційної політики.

Опинившись у делікатній ситуації, коли обіцяні і вже проанонсовані до друку матеріали компетентного автора щодо громадської гігієни в березневий номер 1860 року не надійшли, О.П. Вальтер переконує зробити дописи з гігієнічної проблематики Миколу Лєскова [70]. Очевидно, що «компетентний автор» — це професор Ф.Ф. Мерінг, лекція якого з громадської гігієни все ж була надрукована в цьому часописі, але аж у листопадовому та грудневому номерах. А вже в липневому 29-му номері «Современной медицины» за 1860 рік був надрукований фельєтон М.С. Лєскова «Замѣтка о зданіяхъ». Він мав у читачів успіх,

² До 1860 року російськомовних медичних видань було мало: «Военно-медицинский журнал» (с 1823 г., ежемесячный журнал, СПб), «Друг здоровья» (с 1833 г., еженедельная газета, СПб), «Библиотека медицинских наук» (с 1857 г., ежемесячный журнал, СПб) з додатками, «Московская медицинская газета» (с 1858 г., еженедельный журнал, М.). Лікарі змушені були читати в основному французькі й німецькі медичні часописи.

і окрилений 27-річний автор у 32 та 36-му тогорічних номерах часопису друкує нові дописи — відповідно «О рабочем классе» та «Несколько слов о врачах рекрутских присутствий». Зазначимо, що сам Микола Семенович вважав [71], що з цих публікацій і почався його творчий шлях. Ось такий, здавалось би, зовсім не очікуваний результат мали дружні зустрічі та культурно-пізнавальне спілкування в оселі хлібосоляної родини київського професора-терапевта Сергія Петровича Алфер'єва. До речі, висвітленням проблем громадської гігієни видатний публіцист і письменник М. Лесков переймається протягом усього свого творчого шляху [70]. Сьогодні навіть виявлено його нові роботи (зокрема, такі, що не передруковувалися та вважались анонімними). У них Микола Семенович знову й знову звертається до проблем гігієни. Загалом «гігієнічна» тема посідала значне місце в його творчому спадку й була важливою для художньої свідомості письменника. У пізньому оповіданні «Продукт природи» вона взагалі подається через роздуми про російський національний характер.

Один із фундаторів Київської терапевтичної школи середини та другої половини ХХ сторіччя, енциклопедист, професор-терапевт Анатолій Петрович Пелешук близько переймався з'ясуванням можливої зустрічі Миколи Семеновича Лескова із Тарасом Григоровичем Шевченком безпосередньо в Києві. Відчувалось, що європейського ґатунку світобачення «найросійськішого із російських письменників» дуже імпонувало Анатолію Петровичу і було для нього притягальним в особистості М.С. Лескова. На жаль, порівняння хронологічних даних біографій Тараса Григоровича та Миколи Семеновича свідчить про те, що вони в Києві в один час не перебували. Але факти, беззаперечно, стверджують, що вони були не просто добре знайомими, але й мали приятельські стосунки та з повагою ставились один до одного. Можемо впевнено говорити про їхню останню зустріч, яка відбулася у Санкт-Петербурзі за день до смерті Великого Кобзаря. У дописі М.С. Лескова «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко» наймовірно теплий опис його зустрічі з Великим Кобзарем [72]. Цей опис та допис «Забыта ли Тарасова могила?» [73], беззаперечно, свідчать про те, як Миколу Лескова невпинно притягало до постаті старшого на 17 років бунтівного та опального Кобзаря, і, зрештою, про те, що вони були близькими за духом людьми.

Обтяжений великою педагогічно-організаційною роботою, чималою громадсько-суспільною діяльністю та родинними справами другий київський професор-терапевт Сергій Петрович Алфер'єв залишив такий науковий спадок: De hydrophobia contagiosa (О контогиозной гидрофобии). Дис... д-ра медицини. — М., 1843; Отчет о занятиях за границей // Журн. Мин. Нар. Просв. — 1846. — Ч. 68; Речь об отношении патологической анатомии к лечению болезней, говоренная 22 декабря 1846 г. в Киевском университете. — К., 1847; О тифозной горячке в Южной армии, из отчета // Воен.-мед. журн. — 1856. — Ч. 67. — № 2; Извлечение из отчета о тифозной горячке в Южной армии, проф. Алферьева и Меринга // Воен.-мед. журн. — 1856. — Ч. 67. — № 2; Отчет проф. Алферьева и Меринга, командированных в 1856 г. в Южную армию, в Крым и Константинополь // Воен.-мед. журн. — 1857. — Ч. 69. — № 2; 1859. — Ч. 75. — № 1,2; Рихтер Г. Частная патология и терапия; пер. с нем.: под ред. С.П. Алферьева. — 1857-1858; Халецкий О. Очерк серно-соляных пятигорских вод с клинической точки зрения. — К., 1862., рец.: С.П. Алферьев // Университетские известия. — 1862. — № 4, отдел 2. — С. 16-19.

У наступній, третій частині публікації матеріалів мова йтиме про неповторну постать третього київського професора-терапевта, спадкоємця Цицурина Федора Степановича та Алфер'єва Сергія Петровича на посадах завідувача кафедр внутрішньої медицини Університету св. Володимира, уродженця Саксонії, доктора медицини Georg-Friedrich Mehring. «Самый богатый заведующий за всю историю существования кафедры» [67] Федір Федорович Мерінг зробив свій унікальний внесок у становлення Київської школи внутрішньої медицини.

Список використаної літератури

1. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. [Текст] / Авторський колектив О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін. — К.: НАН України, Національна бібліотека України імені І. Вернадського, Інститут рукопису, 2002. — 758 с.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) [Текст] / Сост. под ред. В.С. Иконников. — К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1884. — 860 с.
3. Цицурин Федор Степанович [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://slovar.cc/enc/brokhauz-efron2/1960908.html> // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). — СПб, 1890-1907.
4. Пундій П. Українські лікарі: бібліогр. довідник / П. Пундій; ред. Я. Ганіткевич. — Львів — Чикаго: Наукове Товариство ім. Т.Г. Шевченка, 1994. — Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження. — 328 с.
5. Романов Е.П. Богучар. Научно-популярный очерк истории Богучарского края с древнейших времен до начала XIX века. Книга 1 [Текст] / Е.П. Романов, З.М. Романова. — Воронеж: ВГПУ, 2010. — 70 с.
6. Цицурин_Федір_Степанович [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Цицурин_Федір_Степанович
7. Руїна [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Руїна>
8. Подоння (УНР) [Електронний ресурс] / Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Подоння_\(УНР\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Подоння_(УНР))
9. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета св. Владимира [Текст] / М.Ф. Владимирский-Буданов. — К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. — Т. 1. — 674 с.

10. Цицурін Ф.С. Донесеніє доктора медицини Цицурина, Г. Министру Народнаго Просвѣщенія, изъ Берлина, о занятіяхъ его съ 27 Августа 1841 по 1 Апрелья 1842 года [Текст] / Ф.С. Цицурін // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1842, ч. XXXV, розділ IV. — С. 1-12.
11. Цицурін Ф.С. Донесеніє доктора медицини Цицурина, Г. Министру Народнаго Просвѣщенія, изъ Вѣны, отъ 6 Августа 1842 года [Текст] / Ф.С. Цицурін // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1843, ч. XXXVII, розділ IV. — С. 75-98.
12. Цицурін Ф.С. Донесеніє доктора медицини Цицурина, съ 15 Августа 1842 г. по 15 Февраля 1843 г. [Текст] / Ф.С. Цицурін // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1844, ч. XLII, розділ IV. — С. 1-82.
13. Цицурін Ф.С. Донесеніє доктора медицини Цицурина, (съ 15 Марта до 15 Августа 1843 г.) [Текст] / Ф.С. Цицурін // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1844, ч. XLIII, розділ IV. — С. 31-52.
14. Дзєман М.І. Федір Степанович Цицурін — першій професор-терапевт Імператорського Університету святого Володимира, Родоначальник Київської школи терапевтів. До 170-річчя Національного медичного університету імені О.О. Богомольця [Текст] / М.І. Дзєман // Новости медицины и фармации. — 2011. — № 16 (379). — С. 20-22.
15. Дзєман М.І. Родоначальник київської школи терапевтів професор Федір Степанович Цицурін [Текст] / М.І. Дзєман // Практикуючий лікар. — 2012. — № 2. — С. 79-85.
16. Дзєман М.І. Цицурін Федір Степанович: погляд крізь сторіччя (дискурс про спадкоємність традицій клінічної медицини до 200-річного ювілею Родоначальника Київської школи терапевтів) [Текст] / М.І. Дзєман // Класики медицини. — К.: Медкнига, 2015. — 228 с.
17. Аронов Г.Ю., Пелешук А.П. Легенди і бивальщина київської медицини (люди, факти, події, документи) [Текст] / Г.Ю. Аронов, А.П. Пелешук. — К.: Століття, 2001. — 304 с.
18. Цицурінъ Ѳ. Вступленіє въ курсъ частной терапіи, семіотики и клиники внутреннихъ болѣзней [Текст] / Ѳ. Цицурінъ // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1845, ч. XLV, отдѣленіє II. — С. 130-168.
19. Цицурін Ф.С. Вступ до курсу приватної терапії, семіотики та клініки внутрішніх захворювань (гармонізований варіант, адаптовано М. Дзєманом та А. Гладуном) [Текст] / Ф.С. Цицурін // Практикуючий лікар. — 2014. — № 2. — С. 13-25.
20. Бородулин В.И. Факультетская терапевтическая клиника университета Св. Владимира: формирование Киевского научного центра отечественной терапии. Сообщение 1. Основание клиники. Ее первый профессор — Ф.С. Цицурин (1844-1857 гг.) [Текст] / В.И. Бородулин // Пробл. соц. гигиены и история медицины. — 1997. — № 2. — С. 50-53.
21. Акцентована тема: Маніфєст медицини [Текст] // Практикуючий лікар. — 2014. — № 2. — С. 5-25.
22. Макарєнко І.М. Біографічний словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841-1991) [Текст] / И.М. Макарєнко, И.М. Полякова. — К.: Здоровья, 1991. — 160 с.
23. Макарєнко І.М. Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця (1841-2001) [Текст] / И.М. Макарєнко, И.М. Полякова. — К.: Століття, 2001. — 208 с.
24. Москаленко В.Ф., Полякова І.М. Біографічний словник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (1841-2006) Університету Св. Володимира. — К.: Книга плюс, 2006. — 304 с.
25. Національний медичний університет імені О.О. Богомольця. Кафедри внутрішньої медицини № 2. Історія кафедри [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ntu.edu.ua/kaf18-1.php>
26. Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О.О. Богомольця). 1841-1919: Біографічні нариси та бібліографія. [Текст] / В.Г. Коляденко, Я.В. Цехмістер, О.П. Яворовський, І.М. Полякова / За ред. академіка НАМН України, проф. В.Ф. Москаленка. — К.: ВД «Авіцена», 2011. — 152 с.
27. Історія фізикальних методів діагностики: Учебное пособие для студентов 1 и 3 курсов лечебного и медико-профилактического факультетов, проходящих подготовку по дисциплинам «История медицины» и «Пропедевтика внутренних болезней» (издание 2-е, исправленное и дополненное) [Текст] / Н.Е. Ларинский, М.А. Бутов, А.В. Сахаров и др. / Под ред. д.м. н. М.А. Бутова. — Рязань: ГОУ ВПО «РязГМУ Росздрава», 2007. — 216 с.
28. Ларинский Н.Е. Історія фізикальної діагностики в біографіях, портретах і фактах [Текст] / Н.Е. Ларинский, В.Н. Абросимов. — Рязань: РГМУ, 2012. — 448 с.
29. Свінціцький А.С. До дня народження першого київського професора-терапевта Федора Степановича Цицурина [Електронний ресурс] / А.С. Свінціцький, Н.В. Динник // Режим доступу: http://www.ntu.edu.ua/podii-open.php?id_news=837
30. Динник Н.В. Glorious personality of first Kiev professor of therapy Fedir S. Tsytsurin [Текст] / Н.В. Динник // Український науково-медичний молодіжний журнал, спеціальний випуск. — 2011. — № 1. — С. 224-225.
31. 150 лет Киевскому медицинскому институту [Текст] / Под. ред. акад. АМН СССР Е.И. Гончарука. — К.: Здоровья, 1991. — 264 с.
32. Классон Э.Э. и Киевское Общество врачей [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.famhist.ru/famhist/klasson/eduard.pdf>
33. Винниченко І. Німіці в історії Київського університету (XIX — половина XX ст.) [Текст] / І. Винниченко, Р. Винниченко. — К.: Геопринт, 2009. — 420 с.
34. Імена в медицині у відгомоні часу. 2012: календар знаменних та пам'ятних дат [Текст] / Уклад. С.М. Булах, Ю.Г. Віленський, Л.Є. Корнілов. — К.: Нац. наук. мед. б-ка України, 2012. — С. 18.
35. Колєснїкова Є. Українські лікарі польського походження [Текст] / Є. Колєснїкова, Я. Ковальський, Л. Радван, О. Федів, Г. Ступницька // АПСНІМ. — 2014. — № 2 (2). — С. 90-98.
36. Бойчак М.П. Історія Киевского военного госпиталя. Киевский госпиталь — учебная и научная база медицинского факультета Университета Св. Владимира и Киевского медицинского института [Текст] / М.П. Бойчак. — К.: Пресса Украины, 2005. — 752 с.
37. Иконников В.С. Історико-статистические запіски об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира. 1834-1884 / Ред. В.С. Иконников. — К.: Типография имп. Университета Св. Владимира, 1884. — 416 с.
38. Медичинський факультет Харківського Університету за першых 100 лѣтъ его существования (1805-1905) [Текст] / Подъ редакціей проф. И.П. Скворцова и Д.И. Багалъя. — Харьковъ, «Печатное Дѣло», 1905-1906. — 314 с.
39. Казлов Н. Медичинський отчет о холерной эпидемии в Киеве 1847 года [Текст] / Н. Казлов, Ф. Цицурин, Фон-Вальтер. — К.: Тип. Губернского правления, 1848. — 146 с.
40. Гуржій І.О. Особові бібліотеки професорів Київського університету св. Володимира у фондах Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ: історія, сучасний стан і питання представлення в електронному середовищі [Електронний ресурс] / І.О. Гуржій [та ін.] // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Міжнародна наукова конференція «Адаптація завдань і функцій наукової бібліотеки до вимог розвитку цифрових інформаційних ресурсів», 2013. — Режим доступу: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/127>
41. Листи до Тараса Шевченка [Текст] / Ред. В.С. Бородін. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 51.
42. Козлов В.С. Вони народились на Слобожанщині. Лікував Гоголя та царську родину [Електронний ресурс] / В.С. Козлов // «Газета Новолосковщина», 22 Августа, 2010 г. — Режим доступу: <http://novoporskovschina.at.ua/news/2010-08>
43. Цицурінъ Ѳ.С. Отчетъ о путешествіи за границу съ ученою цѣлю [Текст] / Ѳ.С. Цицурінъ // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1857, ч. XCV, отдѣленіє IV. — С. 1-26.
44. Цицурінъ Ѳ.С. Отчетъ о путешествіи за границу съ ученою цѣлю [Текст] / Ѳ.С. Цицурінъ // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1857, ч. XCVI, отдѣленіє IV. — С. 1-44.
45. Цицурінъ Ѳ.С. Отчетъ о путешествіи за границу съ ученою цѣлю. Окончаніє [Текст] / Ѳ.С. Цицурінъ // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. — 1857, ч. XCVI, отдѣленіє IV. — С. 45-78.
46. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів [Текст] / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — 752 с.
47. Хоменко К.П. Розвиток університетської медичної освіти у Польщі [Текст] / К.П. Хоменко // Zbiór raportów naukowych «Pedagogika Projektu naukowe». — Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2015. — С. 50-56.

48. Варшавская медико-хирургическая академия [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://enc-dic.com/brokgause/Varshavskaja-medikohirurgicheskaja-akademija-81626.html>
49. Akt uroczystego otwarcia r.1857 Cesarsko-Krolewskiej Warszawskiej Medyko-Chirurgicznej Akademii, oraz wiadomosci dotyczace pierwotnego jej urzadzenia [Текст]. — Warszawa: Druk. Karola Kowalewskiego, 1857. — 35 с.
50. Уліаш П.Б. Вплив польсько-українських зв'язків на розвиток вищої медичної освіти і наук в Польщі та Україні до початку ХХ століття [Текст]: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.02.04 / П.Б. Уліаш. — К.: Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л. Шупика, 2010. — 23 с.
51. Мяскова Т. Библиотека Императорского университета Св. Володимира: з історії комплектування (1834-1927 рр.) [Текст] / Т. Мяскова. — К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2005. — 184 с.
52. По Муханову и Цецуриин [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://smalt.karelia.ru/~filolog/herzen/texts/htm/herzen14.htm> (С. 402-403, 466, 562, 617).
53. Wojczuk Hanna. Henryk Fryderyk Hoyer — lekarz, uczony światowej sławy, pierwszy histolog polski [Электронный ресурс] / Hanna Wojczuk. — Режим доступа: http://www.tlw.waw.pl/index.php?id=19&newsy_id=79
54. Декани медичного факультету Університету Св. Володимира (Національного медичного університету імені О.О. Богомольця) 1841-1919: Біографічні нариси та бібліографія [Текст] / В.Г. Коляденко, Я.В. Цехмістер, О.П. Яворовський, І.М. Полякова / За ред. В.Ф. Москаленка. — К.: ВД «Авіцена», 2011. — 152 с.
55. Столетие военного министерства. 1802-1902 гг. Восточная война 1853-56 гг. Очерк развития и деятельности военно-медицинского ведомства в царствования Императоров Александра II, Александра III и Николая II [Текст]. — СПб: Тип. М.О. Вольф, 1911. — С. 17, 34, 62, 65, 70, 74, 76, 77, 79, 114, 137-139.
56. Молин Ю.А. Судебно-медицинские аспекты убийства Александра II [Текст] / Ю.А. Молин // Проблемы экспертизы в медицине. — 2001. — № 3. — С. 43-46.
57. Некролог Федора Степановича Цицурина // Московские Ведомости. — 1895. — № 352 [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://slovari.belnovosti.by/content_bigbioenc/cycurin-fedor-stepanovich-134987.html
58. Жуковский Л.И. Первый киевский профессор-терапевт Ф.С. Цицурин. К 150-летию со дня рождения [Текст] / Л.И. Жуковский // Врачебное дело. — 1965. — № 2. — С. 113-115.
59. Онопрієнко В.Л. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві / В.Л. Онопрієнко, Т.О. Щербань. — К.: ДП «Інформ-аналіт. агентство», 2008. — 352 с.
60. Кубанский Государственный Медицинский Университет. Кафедра госпитальной терапии [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.kstma.ru/kafedry/gosterarija/>
61. Сточик А.М. Московский университет в реформе высшего медицинского образования 40-60-х годов XIX века: монография [Текст] / А.М. Сточик, М.А. Пальцев, С.Н. Затравкин. — М.: Шико, 2004. — 287 с.
62. Пелешук А.П. Старейший киевский профессор-терапевт С.П. Алферьев [Текст] / А.П. Пелешук, Л.И. Жуковский // Лікар. справа. — 1994. — № 2. — С. 122-126.
63. Передерий В.Г. Настоящие врачи: Из истории кафедры факультетской терапии № 1 Национального медицинского университета [Текст] / В.Г. Передерий, В.П. Шипулин. — К. [б. в.]: Нац. мед. ун-т ім. А.А. Богомольця, 2001. — 165 с.
64. 160 років Національному медичному університету ім. О.О. Богомольця [Текст] / За ред. Є.Г. Гончарука. — К.: Століття, 2001. — 367 с.
65. Лесков Н.С. Геральдический туман. Заметки о родовых прозвищах [Текст] / Н.С. Лесков. Собрание сочинений. Том 11. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. — С. 113-131.
66. Под валом Ярослава (часть 1) [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://agritura.livejournal.com/31508.html>
67. Медицина в Україні. Біобіографічний словник. Вип. 2. Друга половина ХІХ століття. Літери А-К / Укл.: С.М. Булах, С.Г. Васильєва, Л.Б. Долинна: за ред. Ю.К. Дулленка. — К., 2005. — 615 с.
68. Мяскова Т. Библиотека Императорского университета Св. Володимира: з історії комплектування (1834-927 рр.). — К.: НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2005. — 184 с.
69. Лескову Н.С. мемориальная доска // http://geo.ladimir.kiev.ua/pq/dic/g—k/a—LESKOVU_N_S_MEMORIALXNAYA_DOSKA/news_arch—2016
70. Зенкевич С.И. «Выметальщик сора»: публицистика Н.С. Лескова и общественная гигиена [Текст] / С.И. Зенкевич // Историко-биологические исследования. — 2015. — Том 7. — № 3. — С. 7-28.
71. Лесков Н.С. [Текст] / Н.С. Лесков. Собрание сочинений. Том 11. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. — С. 19.
72. Лесков Н.С. Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко [Текст] / Н.С. Лесков. Собрание сочинений. Том 10. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. — С. 7-12.
73. Лесков Н.С. Забыта ли Тарасова могила? [Текст] / Н.С. Лесков. Собрание сочинений. Том 11. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1958. — С. 30-33.

Надійшла до редакції 01.08.2016

MATERIALS CONCERNING HISTORY OF FORMATION OF INTERNAL MEDICINE CLINICAL TEACHING TRADITIONS AT SAINT VOLODYMYR UNIVERSITY (part 2)

M.I. Dzeman

Abstract

Materials regarding setup and arrangements of internal medicine clinical teaching and foundation of Kyiv School of internists at the Faculty of Medicine of St. Volodymyr University are presented in the article. Particular emphasis is put on a pedagogical, research and organizational activity of the founder of the Kyiv school of internal medicine professor Fedir S. Tsytsurin and professor S.P. Alferiyev.

Keywords: St. Volodymyr University, traditions, clinical medicine, internal medicine, clinical teaching, the founder of the Kyiv school of internal medicine, the professor of internal medicine Fedir S. Tsytsurin, the professor of internal medicine S.P. Alferiyev.